

A humanizmus öröksége George Santayana műveiben

Horváth Nóra
Széchenyi István Egyetem, Győr

„Vajon mi a legjobb módja annak, hogy a nagy filozófusokat kövessük: ismételgessük azt, amit mondtak, vagy inkább tegyük azt, amit ők is tettek, vagyis teremtünk fogalmakat a szükségszerűen változó problémákhoz?”
(Gilles Deleuze – Félix Guattari: *Mi a filozófia?*)

1. „Learning to be human” – a humanitás eszméjébe vetett hit szolgálatában

Akár a fent idézett deleuze-i kérdéssel is foglalkozhatnának azok a konferenciák és kongresszusok, melyeket eszméknak vagy nagy elődök gondolatainak szentelünk. 2018. augusztus 13. és 20. között rendezték meg Pekingben az ötévente összehívott filozófiai világtudományi kongresszust (The XXIV World Congress of Philosophy), melyre több mint 5000 előadó érkezett a világ minden részéből. A *What does it mean to be human in the pragmatist tradition?*¹ című meghívott szekció előadójaként lehetőségem volt amerikai és finn kollégáimmal azon töprengeni, hogy a *Learning to be human* főcím égisze alatt, mely a kongresszus hívómondata volt, hogyan összegezhetnénk azon szerzők eredményeit, akik egy olyan tradícióhoz, a pragmatizmushoz kapcsolhatók, mely egyébként is a gyakorlatiasságot és az életre adaptálható elveket preferálták.²

Az International Federation of Philosophical Societies (FISP) és jogelődje 1900 óta rendez filozófiai világtudományi kongresszusokat. A kongresszus célja kezdetektől fogva a szakmai kapcsolatteremtés, a világ különböző országainak filozófusai között, a globális problémákhoz kötődő filozófiai tudás bemutatása, valamint a filozófia oktatásának promotálása. A 2018-as kongresszus reményei szerint a tanulás és a folyamatos önművelés, önnevelés, vagyis a filozofálás alapvető eszközei jelenthetik a megoldást az „ember”-ré válás folyamatában. Tanulmányomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy Santayana eszméi mennyiben segíthetik tisztázni a humanizmus fogalmához kapcsolódó filozófiai tudásunkat.

---

¹ Mit jelent embernek lenni a pragmatista tradícióban?

² a kongresszus honlapja: <http://wcp2018.pku.edu.cn/yw/index.htm> (letöltve: 2019. február 24.)

2018. augusztus 13-20. Peking: The XXIV World Congress of Philosophy³

Newton P. Stallknecht Santayanáról szóló tanulmányában olvashatjuk, hogy bár Santayana nem használta magával kapcsolatban a humanista megjelölést, de mi humanistaként, sőt, talán korának egyik legnagyobb humanistájaként gondolhatunk rá (Stallknecht 1971: 6). Ez a tanulmány arra tesz kísérletet, hogy bemutassa Santayana averzióját a humanizmus fogalmának helytelen használati formáival szemben. Három fő kérdés merülhet fel Santayana feltételezett humanizmusával kapcsolatban: Mit jelent embernek lenni? Mit jelent humanistának lenni? S végül, mi az, ami emberi, s mi az, ami animális bennünk? Megfontolás tárgyává kívánom tenni e fogalmak helyes használatát Santayana filozófiájának tükrében. Óvatosan kell bánnunk e szavak kontextusba helyezésével (humanizmus, humanisták), mert a spanyol születésű amerikai filozófus kortársaitól gyakran teljes mértékben eltérő módon értelmezte a jelentésüket. Santayana gondolatai a humanizmusról szorosán összekapcsolódnak a naturalizmusról alkotott elgondolásaival, így műveiben a humanizmus filozófiai problémái az animalitásról szóló naturalista teóriájának sarkkövei.

Az epikureista humanizmus és a klasszikus humanizmus fogalmi mellett Santayana a naturalista humanizmus⁴, a nem humanista naturalizmus és a metafizikai vagy kozmológiai humanizmus fogalmait említi vagy tárgyalja a barátaival, ismerőseivel váltott leveleiben. Santayanát nem lehet egyetlen filozófiai iskola, vagy bármilyen kategória alá besorolni. Nem nevezhetjük tisztán pragmatista gondolkodónak, már csak azért sem, mert egész életében tiltakozott e jelző ellen, annak ellenére, hogy harvardi tanulmányai alatt, és oktatóként is ehhez a körhöz állt a legközelebb, valamint esztétikai ontológiája alapján a pragmatista esztétika előfutárának tekinthető. Naturalista volt, bár a szépségről alkotott teóriáját áthatja a platóni filozófia, különösen a szerelemről és a lényeg fogalmáról vallott nézeteiben. Spanyol katolikus volt, de magát inkább „aesthetic Catholic”⁵-nek, vagy katolikus ateistának nevezte. Puritán bostoniak között élt és a protestáns milió miatt mindig idegennek és kívülállónak

³ a szerző saját felvétele

⁴ Egy 1951-es, Warren Allen Smith-nek írt levelében Santayana kihangsúlyozza, hogy nem tudja elfogadni a „naturalistic humanism” jelzőt, még akkor sem, ha olyanok írtak róla, mint Dewey, Julian Huxley, Thomas Mann vagy Erich Fromm. Lásd: Holzberger, W. G. (szerk.) 2008. *The Letters of George Santayana. Book Eight 1948–1952*. Cambridge, Massachusetts, and London: The MIT Press. 328.

⁵ a katolicizmust annak esztétikai oldaláról, az építészet és a rítusok felől megközelítő személy

érezte magát. Santayana nem volt vallásos. Önéletrajza szerint: „Soha nem gyakoroltam a vallásomat és nem gondoltam, hogy a segítségével a mennyországba juthatok vagy kikerülhetem vele a poklot... Egyszerűen csak egy másfajta *Weltanschauung* követője lettem, mely ugyanazt a funkciót tölti be, mint a vallás: „segít az élet tanulságaira koncentrálni”” (Santayana 1953: 4). Ez a másfajta *Weltanschauung* volt Santayana életfilozófiája, egy kritikai megközelítés, valamiféle mértékletes epikureizmus vagy sztoicizmus egy általa továbbgondolt verziója. Úgy gondolta, hogy eklekticizmusa biztosítja megrendíthetetlen nyitottságát. Filozófiáját az ókoriakéhoz hasonlította, az elme és a szív tudományaként gondolt rá, egyfajta laikus vallásként.

George Santayana Spanyolországban született 1863-ban és Rómában halt meg, 1952-ben. Az Egyesült Államokban nőtt föl, minden művét angolul írta, spanyol állampolgárságát azonban soha nem adta fel. Santayana európai gyökerei nagy hatást gyakoroltak a gondolkodására, Herman Saatkamp szerint Santayana legelsősorban spanyol-amerikai filozófus volt. A Harvard volt az iskolája és a munkahelye hosszú évekig, filozófiai karrierje Royce, Pierce és William James oldalán indult. Huszonkét évig tanított filozófiát a Harvardon, mielőtt végleg Európába költözött. Santayana igazi kozmopolita volt, az utazás volt az egyik kedvenc szórakozása, valódi és átvitt értelemben is. Távoli egzotikus helyekről, valamint ismert európai városokról írt részletes beszámolókat önéletrajzaiban és leveleiben: „utazásokról időben és térben, más testekbe és idegen elmékbe történő utazásokról” (Santayana 1953: 33). Az első könyve egy verseskötet volt 1894-ben, 1896-ban pedig megjelent a *The Sense of Beauty*, mely az Amerikai Egyesült Államokban kiadott első esztétikai értekezésnek tekinthető. Egyetlen regénye, a *The Last Puritan* bestseller lett az 1930-as években. Irving Singer szerint Santayana irodalmár filozófus volt, megpróbálta kimenteni magát a tanítás akadémiai gyakorlatából, nem akart professzor lenni, komoly ellenérzéseket táplált a harvardi miliő ellen. Az egy becsületes filozófia kialakításába vetett hite életművének egyik legjellegzetesebb vonása. A *Skepticism and Animal Faith* elején deklarálta ezzel kapcsolatos véleményét: „Pontosan ugyanott állok a filozófiában, ahol a hétköznapi életben. Másképpen nem lehetnék becsületes” (Santayana 1929: vi). Úgy vélte, hogy amit egy filozófus gondol vagy képvisel – legyen szó költészetről, tudományról vagy kriticismusról –, filozófiájának integráns részét kell, hogy képezze. A magánélet és az életmű egyformán fontos részei az egységnek, az oeuvre-nek.

Bár manapság Santayana emléke már elhomályosult Dewey és más pragmatista kortársak mögött, a huszadik század elején hatalmas olvasótáborral rendelkezett. Kontemplatív életfilozófiájából, mely az érzéki észlelést állította előtérbe és egy boldog élet elérését célozta meg az imagináció és a kreativitás segítségével, egy olyan esztétikai életvitel ideája olvasható ki, melyre az arnoldi és pateri eszmék voltak a legnagyobb hatással, és szorosabb szellemi rokonságban áll a posztmodern esztétikával (Rorty, Shusterman), mint bárki a pragmatista kortársak közül. Az önművelés és önteremtés fogalmai azonos hangsúllyal kötik Santayana gondolatait az antik filozófiához és a kortárs filozófiai teóriákhoz. Számára a jó élet – ahogy a görögök és a görög filozófiai tradíció követői számára is –, egy gyakorlandó művészet, ugyanakkor egyfajta ideál, melyről elmélkedni kell. A filozófia ezért nála inkább egy sajátos attitűd az élethez, s nem tudományos diszciplína. Santayana ki merte mondani, hogy a természetben az ember csak egy epizód szereplő, akit a természet bármikor el tud pusztítani, így filozófiája a lélek menedéke. William Arnett konklúziója szerint: „ha humanizmus alatt valami olyan teóriát értünk, mely szerint a világot elsősorban az emberi értékek megteremtéséhez és megőrzéséhez tervezték és igazították elsősorban”, akkor Santayana soha nem volt humanista. Santayana szerint attól, hogy valakinek az ösztönei tabusítanak valamit, az egész világegyetem még nem fogja örökre tabuvá avatni. Egy ilyen egoista filozófia örültség volna (Arnett 1957: 220, 221). Távoll állt tőle az emberi természet kitüntettségének és a szellem nagyságának a hangsúlyozása. Naturalizmusa miatt soha nem

feledkezett meg az ösztönök, a vágyak és az animális oldal elsöprő erejének figyelembevételéről.

2. Santayana epikureista humanizmusa és a klasszikus humanizmus jelentősége

Santayana az *Apologia Pro Mente Sua* megfogalmazásakor úgy érezte, hogy esztéticizmusa valójában „egy szerény epikureista humanizmus” (Santayana 1940: 503), a *Realms of Being* végén, a *General Review*-ban pedig már laikus vallásnak nevezi, melynek egyik fő célja a spirituális felszabadulás (spiritual liberation) volt. A lélek fegyelmezése fontos alapelv Santayana gondolkodásában, mely nem zárhatja ki az aktív kontempláció eredményeként megszülető szellemi szabadságot. Lucretiusról írta, de akár magára is érthette a következőt: „Materializmusát a szabadság és a lélek nyugalma iránti törekvéssel egészítette ki” (Santayana 1910: 5). A hellén eszme iránti rajongás egyértelműen megmutatkozik Santayana Lucretiusról írt soraiban:

„Ez egy teljes filozófiai rendszer, materializmus a természettudományokban és humanizmus az etikában. Ez volt a Szókratész előtti filozófia magva, azé a filozófiáé, mely igazán hellén volt, összhangban azokkal a mozgalmakkal, melyek az egyszerűség, az önállóság és az ésszerűség útján formálták a görögséget [...], az öltözködéstől a vallásig.” (Santayana 1910: 5)

Hozzáteszi, hogy ugyanez tért vissza a reneszánszsal, Baconnel és Spinozával. A halhatatlanságról és a lélekről szóló tana miatt Santayana „tökéletlen pszichológus”-nak és „önjelölt moralistá”-nak nevezi Lucretiust. Úgy gondolja, hogy Lucretius azért próbálja buzgó módon bizonyítani a lélek halandóságát, hogy eloszlassa a lehetséges jövőbeli büntetések miatti félelmeket. Ezáltal felszabadítja a lelket és lehetőséget ad a nyugalomra (Santayana 1910: 45). Lucretius kapcsán nagy tisztelettel beszél Epikurosról, aki barátaival és tanítványaival visszavonult a saját kertjébe, a béke lehetőségeit kutatva. Mértékletesen, önmegtartóztatóan élt, szelíden beszélt, alamizsnát osztogatott a szegényeknek, miközben a gazdagság, a becsvágy és a szenvedély ellen prédikált. A szabad akaratot védelmezte, amit a világtól elvonulva, s nem az árral szemben úszva akart gyakorolni. Santayana elgondolásai megegyeznek az epikuroszi etika főbb gondolataival, például az örömet és gyönyört előidéző dolgok igenlésében, melyek zavar- és fájdalommentes állapothoz vezetnek, vagy a függetlenség (autarkeia) kihangsúlyozásában. Santayana számára vonzó lehetett Epikurosznál az is, hogy nem igenli a közéleti tevékenységet és hátat fordít a társadalmi szférának. Santayana szerint, ha az ész nem tudja kontrollálni a szenvedélyeket, a boldogság lehetetlen. Vagyis, a boldogságra való törekvés is az észtól függ, mely harmóniát képes teremteni egy adott élőlény ösztönei és impulzusai között, valamint közte, és környezete között. Az ész tehát, a harmónia elérésének az eszköze.

Gyakran olvashatjuk Santayanával kapcsolatban, hogy nem vállalta magára társadalmi problémák terheit, nem küzdött különböző ügyek mellett nyilvánosan stb. A felelősségvállalásnak azonban sokféle formája lehet. Santayana írásai sokszor rendkívül kritikus megfigyeléseket tartalmaznak például a demokráciával, a liberalizmus hiányával, a családdal és általában az emberi létezés kérdéseivel kapcsolatban. Soha nem elégedett meg az általánosnak tartott nézetekkel, olvasói korábbi elgondolásaik felülvizsgálatára kényszerülnek, ironikus munkáit látva. A *Reason in Common Sense*-ben írja, hogy a filozófus az emberi fejlődés krónikása, s ahhoz, hogy a fejlődést mérni tudja, azokra az impulzusokra is fogékonyak kell lennie, melyek a változásokat irányítják, ahogy a körülmények alakulását is nyomon kell követnie (Santayana 2008: 18). Ezek alapján a filozófusnak tisztában kell lennie a globális változások mechanizmusaival, melyek kihatnak az emberi személyiség formálódására. Santayana megfigyelő akart lenni, krónikás, de nem reformer vagy aktivista,

gondolatai olvasóinak fülébe csengve orientálnak. Ragaszkodott az önművelés eszméjéhez, s egy olyan magatartás kimunkálására buzdított, mely ellen tud állni az élet viharainak. Egy olyan korban, mikor az Egyesült Államok vezető gazdasági szerepének kivívásán dolgozott, Santayana egy harmonikus, nyugodt és aszketikus életforma híveként vált ismertté, mely nem nélkülözheti az esztétikai képességek és a kritikai gondolkodás tökéletesítését.

„Régimódi terminológiám szerint” – állította Santayana, a humanista fogalma egy olyan személyt jelöl, aki a bölcsészettudományok elkötelezettje: „a humanizmus valami kulturális dolog: képesség és nem doktrína. Ez lehet az, amit te „klasszikus humanizmus”-nak nevezel – írta Warren Allen Smith-nek 1951-ben (Holzberger 2008: 328). Kulturális humanizmusa az oktatás céljáról megfogalmazott gondolataiban mutatkozik meg a legnyilvánvalóbban: „Az oktatást [...] tekinthetjük eszköznek a hasznos munkához; az olvasás, az írás és az aritmetika elengedhetetlen egy kereskedő számára. De amikor csak ezzel a céllal tanulnak, elterelődnek a valódi hasznuktól, mely a szabad tudományokban/szabad művészetekben való elmélyülés lenne, mely valóban szabaddá tehetné őket...” (Arnett 1957: 218). Santayana az önmagáért való tanulásban hitt – már 1886-os németországi útja során megfogalmazta magának, hogy csak olyan dolgokat hajlandó megtanulni, melyek hozzásegítik, hogy jobban megértse a körülötte levő világot. Nem filozófiaprofesszori hivatására készült, hanem egy életformára, egy életszemléletre, melynek alapja a műveltségen és tudáson alapuló nyitottság.

Önéletrajzai és levelei alapján kijelenthető, hogy a bölcsészettudományokkal való átitatottság, vagyis a klasszikus humanizmus alatt egy olyan életszemléletet értett, melybe beletartozik az elmélkedő szemlélődés, a költészet szeretete, új országok, kultúrák megismerése, s legelsősorban az elköteleződésmentesség, a függetlenség. Éppen a költészethez fűződő viszonya miatt sorolják sokan a humanista tradíció követői közé, bár e tradíció meghatározása már önmagában is problematikus, különösen, ha a huszadik századig kívánjuk nyomon követni. Irwin Edman 1940-ben, *Humanism and Post-Humanism in the Philosophy of Santayana* címmel megjelent összegző tanulmányában úgy látta, hogy Santayana humanizmusa életművének esszenciális minősége, és bizonyítékokat kínált ezen állítás alátámasztására. Elsőként, a költő-filozófus stílusát emeli ki, szemlélődő karakterét, a képekben gondolkodás képességét, s azt, hogy filozófiai terminusként használ a költészetből ismert fogalmakat. Edman szerint döntő bizonyíték Santayana humanizmusa mellett a kriticizmusa, a képesség, hogy beleérezze magát mások helyzetébe, elképzeléseibe, mielőtt kritikát fogalmazna meg. De mindezeket felülírja a *The Life of Reason* szubsztanciájában rejlő humanizmus (Edman 1940: 296-298). Edman elemzésével Santayana valószínűleg képtelen lett volna azonosulni, mert nélkülözi azokat a megközelítéseket, melyek naturalista filozófiájának magját képezik.

3. A racionális állapot humanizmusa

Rimsa Michelnek írt 1949-es levelében Santayana kijelentette, hogy akkor nevezné magát humanistának, ha minden esetben az emberi psziché volna az egyetlen döntőbíró⁶: „De azt nem hiszem, s komolyan nem is hittem soha” – írta, „hogy bármilyen emberi autoritás – egyéni vagy társadalmi –, rendelkezne bármilyen abszolút hatalommal vagy hatáskörrel afölött, amit tenni kellene.” (Holzberger 2008: 201) Santayana egész életében ellenérzéssel viseltetett az abszolút értékeket és megkérdőjelezhetetlen autoritást képviselő eszmékkel, szervezetekkel, mozgalmakkal stb. szemben. *General Confession* című önvallomása szerint, „egyetlen rendszerben sem lehet megbízni”, de a használatuk szükséges lehet (Schilpp 1940: 8–9). A humanizmust is csak úgy tudta értékelni, mint ízlést, de nem mint rendszert: „mindazok, akik rendszert csinálnak belőle, kötelesek volnának megmagyarázni, hogy mi az,

---

⁶ „in the sense of thinking that the human psyche is, in each case, the only possible judge”; psyche: our physiological structure, our material self, our central nervous system

ami nem emberi az univerzumban” – így reagált Santayana, mikor a kezébe került Corliss Lamont *Humanism as a Philosophy* című könyve 1950-ben (Holzberger 2008: 227).

A Santayana értelmezése szerinti humanizmus az ítélőképességet az ember fiziológiai struktúrájának, a központi idegrendszernek tulajdonítja. Innen ered az ún. állati hit is, Santayana kései filozófiájának egyik központi eleme. Herman Saatkamp szerint az állati hit koncepciójával Santayana visszavitte az emberi lényeket az állatvilágba, azáltal, hogy a tudatosságot a fizikalitás utóhatásaként értelmezi. Ebben az értelemben az emberi természet megegyezik az állati természettel, s az emberek anélkül hoznak döntéseket, hogy azokban az észérvek bármilyen szerepet játszanának (Saatkamp 2017: 12). Véleményem szerint a humanizmus ezen értelmezésének leglényegibb vonása, az animális oldal figyelembevétele és tisztelete. Santayana a *Realms of Being* végén kijelenti, hogy mindig is inkább törekedett racionális állat lenni, semmint pusztá szellem (Santayana 1942: 65). A gondolataink nem lehetnek függetlenek a testünk mechanizmusai nélkül, a testünk vágyai nélkül. Santayana legmeglepőbb analízise az emberi természet kettősségéről, a szerelemről és szépségről szóló írásaiban olvasható. Santayana ezekben azt állítja, hogy a szerelemnek van egy animális alapja, ugyanakkor van egy ideális tárgya. Úgy gondolom, hogy e psziché alapú humanizmus elmélete nem összeegyeztethetetlen Santayana állati létről szóló koncepciójával, különösen, mivel egy levelében kijelenti, hogy az állati lét (animal life) emberi oldala (human side) maga az ész élete (life of reason)⁷ (Holzberger 2008: 311).

4. Végül – egy metafizikai vagy kozmológiai humanizmussal szemben

Egy 1951-ben kelt levelében Santayana nyíltan kinyilvánította ellenérzéseit a metafizikai vagy kozmológiai humanizmussal szemben. Úgy érezte, hogy ez a fajta felfogás, mely számos kortársát magával ragadta, egy olyan elgondolást takar, mely szerint a világot emberi érdekek és egy ún. egyetemes morális érzék vezérlik. E nézetei már az egotizmusról szóló téziseihez kapcsolódnak. Legerőteljesebben az ún. új-humanistákkal szemben megfogalmazott *The Genteel Tradition at Bay* című írásában fogalmaz, ahol már azt olvashatjuk, hogy az igazi humanisták, a régiek örökösei, akik igazabbak, mint azok, akik akadémikusként régiek olvasását tettetik, mert az igazi humanizmus a forradalmi szellemben rejlik, a kíváncsi nyitottságban, mely a régi előítéletek ellen képes fordulni (Santayana 1931: 155–156). Kései levelei szerint kemény, nem-humanista naturalizmusa az ióniai filozófusoké, Démokritoszé, Lucretiusé és Spinozáé. Mindezeket olvasva kijelenthetjük, hogy Santayana művei több kétséget hagynak humanizmusról alkotott véleménye felől, mint amennyi választ képesek adni. Ez az igazán emberi, s ez az egyik olyan pont, mely miatt szimpatizálhatunk vele – nem kényszerít bennünket egyetlen lehetséges válasz felé, inkább csak összezavar, hogy magunk keressük meg a lehetséges válaszokat. De az egyértelműen kijelenthető, hogy a humanizmus Santayana felfogásában nem reked meg a szellem vizsgálatánál, hanem inkább az animalitás és humanitás dualizmusának harmóniájában keresendő. Elfogadja, hogy a módszerek és racionalitás mellett ott van az ösztönök és az imagináció által uralt világ. Elfogadja a határon levést, az átgondolt vélemények mellett az ösztönös és azonnali értékítéletek jelentőségét.

---

⁷ A mondatban szereplő fogalmak Santayana filozófiájának alapfogalmai, jelentésük nem azonos a hétköznapi jelentéssel, ezért kizárólag a santayana-i kontextusban értelmezhetők.

Irodalom

- Arnett, W. E. 1957. *Santayana and the Sense of Beauty*. Bloomington: Indiana University Press.
- Edman, I. 1940. Humanism and Post-Humanism in the Philosophy of Santayana, In: Schilpp, P. A. (szerk.): *The Philosophy of George Santayana*. Evanston and Chicago: Northwestern University, 293–312.
- Holzberger, W. G. (szerk.) 2008. *The Letters of George Santayana. Book Eight 1948–1952*. Cambridge, Massachusetts, and London: The Mit Press.
- Saatkamp, H. 2017. Is Animal Faith the End of Philosophy? *Bulletin of the George Santayana Society* 35: 11–20.
- Santayana, G. 1940. Apologia Pro Mente Sua, In: Schilpp, P. A. (szerk.): *The Philosophy of George Santayana*. Evanston and Chicago: Northwestern University, 495–606.
- Santayana, G. 1953. *My host the world*. New York: Charles Scribner's and Sons.
- Santayana, G. 1942. *Realms of Being*. New York: Charles Scribner's Sons.
- Santayana, G. 1929. *Skepticism and Animal Faith*. New York: Charles Scribner's Sons.
- Santayana, G. 1931. *The Genteel Tradition at Bay*. New York: Charles Scribner's Sons.
- Santayana, G. 2008. *The Life of Reason: The Phases of Human Progress. Volumes I-III*. Charleston: BiblioBazaar.
- Santayana, G. 1910. *Three Philosophical Poets, Lucretius, Dante and Goethe*. Cambridge: Harvard University Press.
- Schilpp, P. A. (szerk.) *The Philosophy of George Santayana*. Evanston and Chicago: Northwestern University.
- Stallknecht, N. P. 1971. *George Santayana*. Minneapolis: University of Minnesota Press.